

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De houdbaarheid van het kapitalisme

Het kapitalisme heeft, in een meervoud van gedaanten, ons in de greep. Bijna alle organisaties in het Westen zijn kapitalistische organisaties geworden: bedrijven, maar ook kerken, musea, universiteiten en sportclubs. Ze interesseren zich meer dan ooit voor de instandhouding van hun vermogen en hebben een ingebouwde afkeer van verspilling, van luxe, van niet-doelgerichte uitgaven. Het is onnodig om totaal negatief te zijn over het kapitalisme, maar versimpelde economische redeneringen moeten niet het organisatorische handelen gaan bepalen en legitimeren. Zolang op zelfhandhaving gerichte organisaties elementen van buiten het kapitalisme laten meewegen in hun beleid, is kapitalisme verdedigbaar.

---

door *Eduard Kimman*

De auteur is hoogleraar onderneming en ethiek aan de Faculteit Rechtswetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij is jezuïet en oud-secretaris-generaal van de Nederlandse Bisschoppenconferentie.

VROEGE KAPITALISTISCHE VORMEN VAN PRODUCTIE zijn er in de zeventiende en achttiende eeuw al te vinden. Rondtrekkende ondernemers staken kapitaal in voorraden, productie en verkoop van wollen stoffen in Engeland. De thuisarbeid verschaftte een wisselend inkomen dat aangevuld werd met de opbrengsten van een stukje land. Productie en handel waren kleinschalig en niet gemonopoliseerd. In Frankrijk waren er al wel grootschalige industrieën, maar dit waren staatsbedrijven voor de scheepsbouw, bosbouw, mijnbouw, zoutwinning, glasfabricage, gobelinweverij en nog veel meer. Soms werden deze bedrijven beschermd door een monopolie. Misschien was de technologie in Frankrijk aan het einde van de achttiende

eeuw verder ontwikkeld dan Engeland, dat niet half zo groot was in oppervlakte en bevolking, maar het ontbrak er aan vrij ondernemerschap. Kapitalisme is behalve een economisering van produceren en vermarkten van goederen en diensten ook de uitoefening van particulier bezit en particulier initiatief. Particulier, eenduidig eigendom en vrijheid van ondernemen komen in Frankrijk en andere Europese landen pas tot stand in de wetgeving tijdens en na de Franse Revolutie.

DE KAPITALIST

In de industriële revolutie van rond 1750 tot in de negentiende eeuw ging de aandacht van de critici niet uit naar de aantasting van de fysieke leefomgeving, niet naar de vervuiling, niet naar het verlies van landschappelijke schoonheid, maar naar de concurrerende verhoudingen onder de fabrikanten, naar de leefomstandigheden, de beloning en de veiligheid van de arbeiders, en ook naar de financiering van de veranderingen. Karl Marx (1818-1883), die aanvankelijk geïnteresseerd was in de productieverhoudingen, dat wil zeggen de verhoudingen tussen de fabrikanten en de arbeiders, werd zo gefascineerd door de verhalen over geld, winst en luxe bij de ondernemers dat hij ze niet langer fabrikanten maar kapitalisten noemde. En dat had de titel van het eerste deel van zijn magnum opus uit 1867 ook kunnen zijn: *De Kapitalist*, in plaats van *Het Kapitaal*. De delen 2 en 3 komen vijftien jaar later en bevatten allerlei theorieën over circulatie en omloopsnelheid van kapitaal. Veel minder wordt er gezegd over de industriële innovaties waar dat kapitaal kennelijk voor wordt benut.

In de loop van de negentiende eeuw versnelde in Europa en later Noord-Amerika en elders een proces van industrialisatie: een nieuwe aandrijftechniek was een impuls om de bedrijvigheid los te maken uit stedelijke en corporatieve verbanden en deze te vestigen daar waar de energiekosten het laagst waren. De fabriek met zijn rokende schoorsteen werd, in zekere zin, het symbool van een nieuwe tijd, met ondernemingen die allengs mogelijkheden van specialisatie, schaalvergroting, centrale leiding, decentrale productie en concernvorming ontwikkelden.

De kritiek op deze ontwikkeling ging heten naar zijn grootste criticus: het marxisme. Andere stelsels van ideeën waren derivaten ervan. Ik bedoel dan niet alleen in politiek opzicht, maar ook in economisch opzicht.

Het marxisme en zijn derivaten hadden weinig oog voor de dynamiek van het ondernemerschap. Ook nu komen innovaties tot stand dankzij de durf van ondernemers. Zoals er bij de eerste industriële revolutie een bewondering groeide voor de uitvinders en een sociale stijging mogelijk werd voor de ondernemers, zo hebben we de afgelopen twee decennia

meegemaakt dat de vernieuwers, verpersoonlijkt in ondernemers als Bill Gates (oprichter Microsoft), Steve Jobs (Apple) en Jeff Bezos (Amazon.com), werden bewonderd. Amazon.com werd in 1994 opgericht, in de tijd dat het world wide web (www) echt overal doorbrak. De immaterialisering van de economie leek het begin te zijn van een nieuwe industriële innovatie. Een hausse in aandelen verbonden met internetondernemen volgde in 1997. De markt piekte in 2000: de dotcombubbel. Het bleek een korte recessie te zijn als gevolg van speculatie en te veel willen in een te korte tijd, maar de sociale media zijn daarna niet verdwenen en de internetcommunicatie groeit gewoon door. Na 2000 was er een snelle sanering van wat depreciërend ‘internetbedrijfjes’ werden genoemd. Die recessie valt in het niet bij de hypotheekcrisis die in 2007 uitbrak en tot op heden voortduurt. De oorzaken verschillen, de gevolgen zijn anders, maar tekenend is wel dat ook hier een verpersoonlijking van de veroorzaker optreedt, niet in de vorm van bewondering maar in die van publieke afschuw: de bankiers en hun bonuscultuur.

KAPITALISME EN RELIGIE

Karl Marx presenteerde een visie op economische ontwikkeling die losgemaakt werd van de individuele ondernemers. Industrialisatie was een gevolg van technologische ontwikkelingen. Kapitalisme was de legitimerende ideologie van iets wat groeide uit technologische ontwikkeling, toegenomen handel, groeiende vraag als gevolg van bevolkingsgroei en andere economische factoren. Deze marxistische interpretatie was voor Max Weber (1864-1920) echter te eenvoudig, omdat de mindset van de burgers erbuiten werd gelaten. Weber associeerde het kapitalisme met het protestantisme, waarmee hij meer een cultuur dan een kerkgenootschap aanduidde. De aartsvaders van het protestantisme, zoals Maarten

Het protestantisme was bij Max Weber niet meer een ‘cultuur van sociale verantwoordelijkheid’, maar een individualistisch ethos

Luther of Johannes Calvijn, rechtvaardigden economisch handelen in betrekking tot het gemenebest. Het welzijn van de buurman of de gemeenschap komt vóór het welzijn van de enkeling, lezen we bij hen. In de wereld van Max Weber was het protestantisme niet meer de ‘cultuur van sociale verantwoordelijk-

heid’ van de zeventiende en achttiende eeuw, maar was het geworden tot een individualistisch *ethos* waarin hard werken en geld verdienen evenzeer een roeping is als het leven van een monnik of een kloosterzuster in het

katholicisme van zijn tijd. Rationaliteit is een sleutelbegrip bij Weber. In tegenstelling tot de traditionalistische, liturgische en symbolische cultuur van de katholieken was de protestantse, in het bijzonder de puriteinse en calvinistische vormen ervan, een inspiratie om rationeel te handelen. Met het begrip rationaliteit heeft Weber op verschillende manieren getracht het moderniseringsproces te begrijpen. Met formele rationaliteit waren de rechtsstaat, de bureaucratie en de rationele onderneming mogelijk; met materiële rationaliteit doelde Weber op wat wij nu ethiek, waarden of moraliteit zouden noemen. Door beide aspecten van de samenleving rationeel te noemen, maakte hij duidelijk dat beide aspecten ook beargumenteerd kunnen en, in een democratie, moeten worden.

Meer dan een eeuw is verlopen sinds deze ideeën werden geformuleerd. Protestantisme en katholicisme, zoals Max Weber ze waarnam, zijn geëvolueerd en in veel opzichten naar elkaar toe gegroeid. Je kunt spreken van een christelijke sociale ethiek, waarin protestantse en katholieke elementen te herkennen zijn. De godsdienstige instellingen zijn er nog wel, maar de invloed ervan op het gewone dagelijkse doen en laten van hun gelovigen is afgenomen. De invloed van de media is wellicht sterker dan de invloed van de kansel. De westerse kerkgenootschappen van vandaag zijn niet gemakkelijk vergelijkbaar met de kerken van een eeuw of meer geleden, die opereerden in een samenleving zonder media, zonder sociale bijstand door de staat, zonder betaald onderwijs en zonder betaalde gezondheidszorg – om maar eens drie gebieden te noemen waar de kerken het voortouw hadden genomen in de achttiende en negentiende eeuw. Die kerken konden aan het einde van de negentiende eeuw kritische standpunten ten aanzien van maatschappelijke en sociaaleconomische ontwikkelingen innemen. Dat kunnen ze thans ook wel, maar het effect is bij lange na niet meer het effect dat een encycliek als *Rerum Novarum* had in 1891. De invloed van de kerken en de religie op de samenleving is sterk afgenomen. Naar de oorzaken van deze zogenaamde secularisatie wordt gezocht. In het Westen hebben de kerken zichzelf gemoderniseerd; een rationeel proces. Worden kerken en andere sociale instellingen niet te diepgaand door de kapitalistische maatschappij beïnvloed?

KAPITALISMEN

Kapitalisme heeft veel verschijningsvormen, maar we moeten het blijven zien als een *contested concept*. Dat is lastig, want net als de popcultuur is het kapitalisme overal. In de twintigste eeuw was de economische wetenschap lang in de ban van collectieve oplossingen, maar nu beheerst het kapitalisme, genoemd neoklassiek denken, het economisch onderwijs. De student economie van vandaag luistert verbaasd naar een docent wanneer die over

economische ordening begint. Die student is geboren na 1989 en heeft geen weet meer van het communisme, ook al leven we feitelijk in markteconomieën met een dominante publieke sector. Dat zou ons toch aan het denken over onze economische orde moeten zetten. De oude ideaaltypen, een communistisch systeem of een zuiver kapitalistische ordening, zijn niet te vinden. Een halve eeuw geleden dacht Jan Tinbergen, aanvankelijk betrokken op een vreedzame co-existentie van de verschillende stelsels, dat de twee typen economieën naar elkaar toe zouden groeien. Er zou een convergentie plaatsvinden met als resultaat een gemengde ordening van de economie. In werkelijkheid is er niet één, maar zijn er verscheidene varianten. Als gevolg van politieke ingrepen in het sociale stelsel, van Europese stroomlijningen met betrekking tot belastingen, van ervaringen met globale competitie, en ook als gevolg van veranderende morele opvattingen ten aanzien van duurzaamheid, gender of maximering van inkomens, hebben we nu te maken met een gemengde orde maar met varianten van dat ene kapitalisme.

Waarom is het communisme ten onder gegaan? Omdat het gerealiseerd werd in een monocultuur waar kritiek niet welkom was. Het communisme verstarde en implodeerde. Daarentegen zijn verbeteringen als gevolg van de kritiek op het kapitalisme de oorzaak van het behoud ervan geworden. Het kapitalisme is veranderbaar gebleken. De aanpassingen zijn groot, maar de harde kern blijft uit winst verkregen vermogensgroei. Kapitalisme heeft een ingebouwde afkeer van verspilling, van luxe, van niet-doelgerichte uitgaven. Het is niet nodig om zoals Marx totaal negatief te zijn over het kapitalisme. Alle formele organisaties in de westerse wereld streven naar zelfhandhaving en zijn daardoor min of meer kapitalistische organisaties geworden: kerken, musea, universiteiten, sportclubs of, gewoon, bedrijven. De jongste kritiek op het kapitalisme is zijn kortetermijndenken. En dus maken we mee dat er een langetermijnperspectief ontwikkeld wordt.

Kapitalisme vandaag is een aanpak: een combinatie van normen en waarden, die de legitimering van sociale interactie reduceert tot een systeem van kapitaalinvestering

Dan komt er ruimte voor duurzaamheid, voor werknemers die ook nog leerling willen zijn, voor maatschappelijke verantwoordelijkheid en voor nog veel meer.

Kapitalisme zie ik als een model van aanpak: het is een combinatie van normen en waarden, die sociale interactie reduceert tot een systeem van kapitaalinvestering

dat interacteert met vragers en aanbieders. Kapitalistisch is niet alleen het bedrijfsleven; ook de wereld van cultuur en godsdienst, de wereld van het onderwijs en van de zorg zijn kapitalistisch gemaakt. Overal wordt gestreefd

naar rationele bedrijfsvoering. Kapitalisme is een aanpak waarin kapitaal niet als een subsidie, maar door middel van noeste arbeid, management en streven naar efficiency opgebouwd wordt. De rechtvaardiging aan de hand van marktsucces, verkoopcijfers en andere indicatoren zet door, ook buiten de ondernemingsgewijze productie. In maatschappelijke organisaties voor cultuur, onderwijs, zorg en ook religie wordt de eenhoofdige leiding door een directeur, rector, geneesheer of bisschop vervangen door een meerhoofdige leiding: zakelijke leiding staat naast de artistieke of inhoudelijke leiding. Toch is de zakelijke kant vaak de doorslaggevende factor. Niet nieuwe ideeën over opvoeding of godsdienst, maar budgettaire problemen bepalen zo de agenda. Er wordt gestreefd naar positieve jaarcijfers en een groeiend kapitaal, dat in het Nederlands zo treffend met 'vermogen' wordt aangeduid. Het winststreven in de maatschappelijke organisaties is doorgaans wat gedempter dan bij beursgenoteerde ondernemingen. Daarom spreek ik van kapitalismen, dus in meervoud. De basis van alle kapitalismen is dat vermogensverlies of vermogensaccumulatie het beleid, gereduceerd tot economisch handelen, domineert en legitimeert. Culturele, kerkelijke en sociale instellingen zijn zo kapitalistisch geworden. Ze zijn meer geïnteresseerd in de instandhouding van hun vermogen dan in de culturele en sociale functie die ze hebben. Orkesten verdwijnen zodra ze gedefinieerd worden als verlieslatende activiteiten. Monumentale kerken gaan dicht zodra ze zijn gereduceerd tot gebouwen die te kostbaar in onderhoud zijn.

Dit kapitalisme heeft, in een meervoud van gedaanten, ons in de greep. Overall zijn kapitalismen te vinden: van hoog tot laag. Maar maken we niet de fout dat kapitalistische redeneringen het organisatorische handelen gaan bepalen en legitimeren? Cultuurbeleid gaat zo niet langer over cultuurontwikkeling en cultuurspreiding, maar over de betaalbaarheid ervan. Op cultuur wordt nu bezuinigd zoals er ook op defensie of op onderwijs bezuinigd wordt. Waarom zou een klein land een complete vloot of luchtmacht moeten hebben, waarom moet elke stad een symfonieorkest of elke universiteit een theologische of wijsgerige faculteit hebben? De vraag keert iets om. Een land is pas veilig indien er een levende militaire traditie is; een stad is pas een echte stad indien er een cultuur van scheppende kunsten en ambachten is; een universiteit is pas universiteit als die meer biedt dan een opleiding voor de arbeidsmarkt. De kosten van het feest zijn een belangrijker gespreksonderwerp dan het feest zelf. In al hun variaties dreigen kapitalismen eendimensionaal te worden. Totdat ze convergeren in het ene kapitalisme. Dat zou rampzalig zijn, want zijn er dan nog instanties te vinden die voldoende afstand hebben bewaard om onbevangen kritiek te leveren? Zal gebrek aan kritiek niet uiteindelijk de overlevingskansen van dat ene kapitalisme bedreigen?